(۲) ان آیتاں ماں قیامت ویلے پیش آنں آلا کجھ دہشت ناک تے دل ہلا دینں آلا منظر بیان فرمایا ہیں۔ یہ ہی ویہہ آیت ہیں جن غا بارہ ماں رحمتِ عالم ﷺ نے فرمایو: جہڑو اپنی اکھاں نالں قیامت ناں دنیا ماں تکݨوں چاہوے وہ سورت تکویر ناں پڑھ لئے۔ (مسند احمد، ترمذی)۔ تے یہ ہی ویہہ آیت ہیں، جہڑیں سویرے غی نماز ماں حضرت عمر فاروقؓ نے تلاوت فرمائیں تے جسویلے ات پجیا کہ ''تاں ہر ایکں شخص ناں پتولگ جئے غوجے وہ اِت کے لے نے آیو ہے'' تے غش کھا نے ٹہہ پیا اور پندراں تہاڑاں توڑی ماندہ رہیا (حیاۃ الصحابہ) اللہ تعالیٰ فرماوے او انسان! ذری اس ویلا ناں وی یاد کر جس ویلے یوہ دنیا غو نظام تباہ برباد ہو جئے غو، جس ویلے دیہنہ غی لوء ناں پلہیٹ نے اس دیا ناں بجھا دتو جئے غو، یہ چمکتا تارہ ٹُٹ پُھٹ نے بے نور ہو جیں غا، یہ اُچا اُچا پہاڑ جھاں غی کنیاں چوٹیاں ور تے کوئے بچ وی نہیں سکیو، ویہہ ''اُنّ'' غی پونی ہاروں اڈتا پھریں غا، اوہو! وہ کسو بے بسی تے نفسانفسی غو ویلو وہے غو جس ویلے سنہار سونں آلی اونٹنی جس غا دُودھ تے بچہ غی سہک تے تاہنگ ماں اج اس غو چوفڑ پغڑ یو پغڑ یو پھریں اس تہاڑے اسی قیمتی چیز ناں کوئے پچھݨ آلو نہیں ہوسیں، جنگلی جانور اپنی اپنی دوڑاں، کلاں تے کُھڈاں توں نکل نے، گٹھا ہو نے بستیاں ماں تراھیاوا پھریں غا، سمندر غو پانی ابل نے اگ بݨ جے غو، لوکاں غیں ٹولیں ٹولیں بنا دتی جیں غیں- کافراں غیں، منافقاں غیں، فاسقاں غیں، پرہیز گاراں غیں، گنہگاراں غیں- اللہ اللہ! وہ کسو اوکھو وقت وہے غو جے جس بچی ناں خرچہ غا ڈرتوں یا سوہر و بݨں غا مہناں توں بچݨ واسطے یا اس وجہ توں جے اس نے خاندان غو ناں اُچو کرݨ تے جنگ ماں بہادری غو کوئے کار ناموں انجام دینں ماں پیہاں نہیں ہتھوں زندی ناں زمین ماں دب چھوڑیں تھا، جس غو کوئے شہادتی نہیں تھو، کوئے مدعی نہیں تھو کسے ناں اس غا دبݨ غو پتو نہیں تھو اس غو وی فیصلو وہے غو تے اس غا ظالم ماں باپ نے سامنے اُس ناں بلا نے پچھیو جے غو ''ستاں کس جرم ماں قتل کیو گیو تھو''؟

فائدو:- بچیاں ناں زندی زمین ماں گڈݨ غو یوہ طریقو اسلام غی لوء توں پہلاں عرب غی وحشی قوم غو تھو جنہاں اسلام غی سچی تے سچی تعلیم نے لوکاں غا ذہناں توں غلط حرفاں ہاروں مَلّت کر چھوڑیو تھو، وراج یوہ اپݨوں ناں بٹا نے نویں سر دنیا ماں رانتو پھر رہیو ہے۔ تے ہُݨ ایکں ایکں تہاڑی ماں سیکڑاں بچیاں ناں اسے ظلم، اسے بے رحمی تے اسے بے ترسی نالں گڈیو جا رہیو ہے- دوائیاں نالں، اپریشن نالں، الڑا سون یا دو جیاں مشیناں نے ذریعہ یوہ پتو کر نے جے شکم ماں بچی ہے فراسقاط نالں، بلکہ پیدا ہوݨ توں بعد گا ٹو کُھٹ نے، قرآن حدیث غی تعلیم توں محروم کر نے، نہ جانے کہڑا کہڑا نواں نواں طریقاں نالں قتل کر نے دیو جا رہیو ہے۔

مکتی گل یاہ جے او لادناں قتل تے اُس ویلے وی کیو جا رہیو تھو تے اج وی کیو جا رہیو ہے فرق چھڑواتنوں ہے جے اس ویلے یوہ سب کجھ جہالت غا ناں ور وہے تھو اج ''جدید علم غی روشنی'' غا ناں ور ہو رہیو ہے۔ بچیں اس ویلے وی قتل ویں تھیں تے اج وی ویں، ڈراس ویلے وی خرچہ غو تھو تے مسئلو اج وی اقتصادیات تے معیشت (ECONOMY) غو ہے لیکں اُس ویلے غا طریقہ نا سب بربریت تے ظلم کیہنہ ور قتل غا ان نواں ''ترقی یافتہ'' طریقاں غو ناں اج غا ظالماں نے انصاف حقوق نسواں' آبادی غی ضرورت، تے ہور خدا جانے کے کے تھہ لیو ہے اُس ویلے یوہ سب کجھ اندھیرا ماں چھپ لُک نے وہے تھو اج وہ سب کجھ لوء ماں بلکہ اعلانیاں ہو رہیو ہے۔ فیاللعجب!! جس ویلے اسمان چر نے اپر نیں ساریں چیز اس رادسیں نیں جس را کسے نے اسمان غی کھل لاہ چھوڑی وہے، گنہگاراں واسطے جہنم پچ جے غی تانجے دیکھتاں ہی انھاں ناں اپنی سزا غو انداز و ہو جئے تے نیکاں واسطے جنت نیڑے آنی جے غی تانجے اس غو نظارو کر نے اپناں انجام توں خوش ویں بس یو ہی وہ وقت وہے غو جس ویلے ہر ایکں ناں پتولگ جے غو جے وہ کے کمائی کر نے آیو ہے۔ لکھ لکھ شکر ہے اس مالک غو جس نے ہم ناں اس وقت توں پہلاں ہی خبردار کر چھوڑیو تا نجے ہم اس واسطے تیاری کر لیاں۔ زہے قسمت۔

(۳) یعنی تاراں غو ڈبݨوں، دوڑتوں، چھپݨوں تے رات غی کالی چھپری تان نے ساری کائنات ناں اپنی بُکل ماں لے لیݨوں فرسویرے غو چُس مُساتے سلو نالں ساہ لیݨو تے ہر ایکں غو اپناں اپناں ویلا ور آنوں کیوں یوہ اس گل غو پتو نہیں دیتو جے یوہ سب کجھ اک نظام غو پابند ہے جناں اک زبردست طاقت آلی ذات چلا رہی ہے ان سب چیزاں غی قسم کر نے اللہ تعالیٰ نے جہڑی گل فرمائی ہے واہ اگلی آیت ماں ہے جے یوہ قرآن یقیناً اللہ ہی غو کلام ہے یعنی تم اس ''نظام شمسی'' ور غور کرو! فر قرآنِ کریم ناں پڑھو تھا رو دل گواہی دیئے غو واقعہ ہی یوہ اللہ غو کلام ہے۔

(۴) ات رسول توں وحی لیانں آلا فرشتا حضرت جبرائیلؑ مراد ہیں جس را ''رسول'' نبی ناں کیہنہ اس را کدے کدائیں ''رسول'' وحی لیانں آلا فرشتہ ناں وی کہہ دیں یعنی ''ایلچی'' حضرت جبرائیلؑ غی ات پنج صفت بیان ہوئی ہیں (۱) کریم یعنی مچ عزت آلا بزرگ (۲) تے طاقت آلا (۳) سب فرشتاں توں زیادہ درجہ آلا (۴) اتنی عزت تے دبدبہ آلا ہیں جے اسمان وران غی گل منّی تے سنّی جئے (۵) زبردست امانت دار تے بہت معتبر ہیں یعنی جس بزرگ فرشتا نے ذریعہ یوہ قرآن رحمتِ عالم ﷺ توڑی پجیو ہے اس ماں ویہہ صفت ہیں جن نے ہوتیں یوہ ممکن نہیں جے قرآن ماں کوئے ملاوٹ ہو جئے تے کسے ایلچی غا معتبر ہوݨ واسطے انھاں ہی صفتاں غی لوڑ ہے۔

اک اہم نکتو:-ات لگیں ہتھیں اک ہور بڑی اہم گل وی سمجھتا چلو۔ واہ یاہ جے قرآن کریم ماں جت کائے گل قسم کرنے کہئی جے۔ات ''اس چیز ماں جس غی قسم کی جے'' تے اس گل ماں جہڑی قسم کرنے'' کہئی جے'' کائے مناسبت تے جوڑ ضرور وہے عام طور ور یہ ترے مناسبت ویں (الف) اکثر جگہ تے جس چیز غی قسم کی جئے واہ چیز اس گل ور شہادت تے گواہ وہے جہڑی قسم کرنے کہئی جے۔ مثلاً اپنی آیت ماں چن غی قسم ور غور کر لیو وہ چوہندویں رات ماں پورو ہون توڑی کتنی منزلاں تیں لنگے ور کائے وی اس غی آخری منزل نیہنہ ہوتی اسے توں سمجھو جے انسان ور وی ایکن توں بعد دوجو دور آنوں ہے تے آخرت غی منزل ہی سدا رہن آنو دور ہے جت یا جنت یا جہنم ہے۔ یوہ تقریباً وہ ہی انداز ہے جہڑو کدے کدے مھاری شاعری ماں وی برتیو جئے حضرت میاں صاحبؒ ہور فرماویں۔ سدا نہ موج جوانی والی تے سدا نہ وقت دپہراں۔اس ماں اصل گل تے یاہ ہی تھی جے جوانی سدا نیہنہ اس نے نال کہیو جے دوپہر غو وقت سدا نیہنہ اس تیں بعد دیگر تے شام غو آنو ضروری ہے اسے راسمجھو جے جوانی وی سدا نیہنہ اس توں بعد بڑھاپا غو آنو ضروری ہے۔(ب) یا کدے کدے اسی چیز غی قسم کی جے جہڑی مچ اہم تے اچی شان آلی وہے یا اللہ تعالیٰ غی محبوب وہے جس را سورت قیامہ غا شروع غیں قسم ہیں اک شاعر نے تقریباً اسے انداز ور کہیو ہے۔سر میرا تیرے سر کی قسم اُٹھ نیہنہ سکتا۔ع۔(ج) یا کدے کدے چھڑی اس مناسبت نال کسے چیز غی قسم کی جئے کہ اللہ تعالیٰ اس غو مالک بلکہ مالکِ کل ہے۔جس را سورت بروج غا شروع ماں برجاں آلا اسمان غی قسم ہے۔ بہرحال ہر تھائی دوہاں نے بشکار کائے مناسبت تے جوڑ ضرور وہے جہڑی ذری غور کرن نال معلوم ہوجے۔

(۸) یعنی یوہ سارو کجھ انسان اپنی اکھاں نال تکے فرکے ہوگیو جے وہ ایمان قبول نیہنہ کرتو اگر ان حقیقتاں ناں تک نے آپ نیہنہ سمجھے تھو فر قرآن ماں کیوں نیہنہ غور کی لیکن ان نافرماناں غو تے یوہ حال ہے جے جسویلے انھاں نے اگے قرآن پڑھیو جے یہ قرآن غا احکام ور ذری نیواں نیہنہ ہوتا بلکہ پٹھا قرآن ناں ہی چُھوٹھو کیہنہ تے جہڑو بیر اور کرودھ انھاں نے دلاں ماں چھپایو وؤ ہے اس ناں تے خدا ہی جانئیں ہے۔

(۱) پہلی آیت ور سورت پاک غو ناں ''بروج'' ہے یاہ سورتِ پاک مکہ غا بشکار لاّ دور ماں نازل ہوئی ہے اس ماں ان ایمان آلاں ناں جہڑا اللہ تعالیٰ غا رستہ ماں مشکل تے اوکھا تہاڑا کڈر رہیا تھا تسلی دتی گئی ہے جے ظلم غی اوڑک شام ہے جیت چھیکڑ ''حق'' ہی غی ہے یہ ظالم اپناں آپ ناں کجھ وی سمجھیں ور اللہ تعالیٰ غی طاقت نے اگے کے ہیں! ذری تاریخ غا ور قا پھلور نے تکو ان توں پہلاں فرعون تے قومِ ثمود جیہا جابر لوک وی ہو گذر یا ہیں ان غو انجام چھیکڑ کے ہو یو؟ بس یہ وی اگر باز نیہنہ آسیں تاں ان غو وی یوہی حشر وہے غو۔

(۲) ات چار چیزاں غی قسم ہے۔پہلی برجاں آلا اسمان غی یعنی جسماں تارا ہی تارا ہیں تے تاراں غا چلن واسطے انھاں غا اپناں اپناں رستہ ہیں۔دوجی وعدہ آلا دن یعنی قیامت غا تہاڑا غی ہے۔تیجی تے چوتھی چیز توں کہڑی چیز مراد ہے اس بارہ ماں علماء تفسیر غا مچ اقوال ہیں ور ترمذی شریف غی اک مرفوع حدیث ماں ہے جے اس توں مراد جمعہ تے عرفہ غا تہاڑا ہیں ان چار چیزاں غی قسم کرنے جہڑی گل فرمائی ہے واہ اگلی آیت ماں ہے

(۳) یہ کھایاں آلا کون لوک تھا جنھاں نے کھایاں ماں اگ پچھا نے اللہ غا نیک بنداں ناں انھاں ماں ساڑیو تھو۔حدیث ماں ہے جے یمن غا ملک ماں اک ظالم منکرِ خدا بادشاہ تھوات کجھ لوک حضرت عیسیٰؑ غی تعلیم نے مطابق مسلمان ہو گیا تھا جس ویلے بادشاہ ناں ان غا اسلام غو پتو لگو وہ سخت ناراض ہو گیو اس نے پہلاں درڈ، تہمکی دے نے اسلام توں پھیرن تے موڑن غی کوشش کی ور کوئے اک وی نہ مڑیو چھیکڑ اس نے مچ بڑیں بڑیں کھائیں کھنائیں تے ان ماں اگ غو کھیر پچھا نے اعلان کیو جے جہڑو کوئے اسلام توں باز نیہنہ آسیں اس ناں اس کھیر ماں ساڑ دتو جے غو اللہ تعالیٰ نے مسلماناں ناں صبر تے ہمت عطا فرمائی ویہہ اک اک کر نے چنچا چڑھ گیا تے جان دیدتی ور اسلام توں نہ ہٹیا (مسلم ترمذی مسند احمد) اس موقع ور ہور وی اسرا غا خاصا قصہ بیان کیا گیا ہیں تے ایمان و یقین غی تاریخ ماں حضرت ابراہیمؑ توں لے نے اج دن توڑی اس را غا واقعات غو کوئے کہاٹو وی نیہنہ ور یمن غو یوہ قصو حضور ﷺ غی بعثت نے نال نال غو ہے فرجت یوہ واقعہ پیش آیو واہ جگہ وی مکہ توں بالکل نیڑے ہی تھی جستوں اس واقعہ ناں ات عام لوک چنگی طرح جانئیں تھا۔تاں ہی قرآن نے وی تفصیل نے بجائے اینویں مختصر جیہو اشارو کیو ہے جس توں اغلب یوہی ہے جے ات اسے واقعہ در اشارو ہے۔واللہ اعلم۔

تے حضرتِ عمرِ فاروقؓ نے یو ہی مطلب بیان فرمایو ہے۔حضرتِ عمرؓ اک واری ایکن راہب غی خانقاہ کولوں لنگیا تے راہب ناں تک نغے رو پیا کسے نے وجہ پچھی تے فرمایو: واہ آیت یاد آ گئی ہے جے ''عبادت ماں مچ محنت تے پوہڑیا کریں غا ور چھیکڑ جہنم ماں جہیں غا'' (ابن جریر ابن کثیر) دو جی یاہ تفسیر ہے جے کجھ لوک اس تہاڑے ذلیل وخوار ویں غا تے ویہہ آخرت ماں مصیبت تے قضیہ سہتا ویں غا حضرت عکرمہؒ تے حضرت سدیؒ نے یاہ تفسیر اختیار کی ہے اس را اس آیت غو تعلق آخرت نالں ہو جے حضرت شاہ عبدالقادرؒ نے پہلی تفسیر اختیار فرمائی ہے، فرماویں : کافر جو ریاضت کرتے ہیں کچھ قبول نہیں ہوتی (موضح القرآن) غالبًا اک عارف نے یوہ ہی مضمون اس شعر ماں بیان کیو ہے۔

ع اپر جُلّی منہ ہو جلّی دل وچ نیہنہ تجلی ☆ جب لگ عشقوں جان نہ جلّی پٹھ جُلّی کی جلّی

تے ممکن یوہ وی ہے جے اک ہی ویلے یہ دوئے تفسیر مراد لی جیں یعنی جہڑا لوک دنیا ماں خدا غو دین چھوڑ نغے اپنی مرضی غا بنایا واٹھنگ نالں عبادت، ریاضت، محنت تے مشقت کرتا ریہنہ ویہہ ہی آخرت ماں دکھ سہتا ویں غا مصیبتاں نالں نستا ہووا ویں غا۔

(۴) ات تک غی ست آیتاں غو اپلا تو اپلا تو چھوا تو جیُو مفہوم یوہ ہے کہ جس ویلے قیامت غی واہ سب ناں ٹہک لینی آلی مصیبت آ جئے غی فرحساب کتاب شروع ہو جے غو وہ بڑو اوکھو ویلو وہے غو کجھ لوک اس تہاڑے ذلیل وخوار ہو جیں غا، دکھاں مصیبتاں ناں چَہلتا ویں غا، تھک نغے بے سرت ہووا ویں غا یہ ویہہ ہی لوک ویں غا جہڑا دنیا ماں خدا غا دین ناں چھوڑ نغے اپنی مرضی غی محنت تے عبادت کر نغے تھک جیں تھا۔ چھیکڑ ویہہ اس دوزخ ماں جیں غا جت انھاں ناں ابلتی باں غو پانی پیُنوں پوئے غو تے ات کنڈاں آلا سُکّا واکہاہ توں سوا کوئے کھانو نیہنہ۔ جس غا کھانْ نالں نہ تے پہکھ مرے غی تے نہ ہی صحت بنّیں غی۔ اللہ اپناں فضل نالں ہم سب ناں اس توں بچاوے۔

(۵) یعنی اس مصیبت تے قضیہ نغے وقت کجھ نیک بخت اساوی وین غا جن غا چہرا نرویا، تازہ، بارونق تے چمکتا ویں غا، ان غا منہ ہاں ور خوشی نچتی، دوڑتی، اچھلتی بلکہ ڈُہلتی صاف دسے غی تے ویہہ خوشی نالں لشکتا ویں غا۔ ویہہ اپنی کمائی ور خوش ویں غا جے ہم نے جہڑی نفس غی چاہت مارنے خدا غا حکم پورا کیا تھا ہم ناں اس غو پھل تھا گیو، ویہہ عالی شان جنت ماں ویں غا جت غم، دکھ، مصیبت تے پریشانی غو کے کم!!! ات تے تکلیف دینی آلی کائے آواز وی کنیں نیہنہ پے سیں، ہر تھائی بختی باں ویں غیں اُچّا اُچّا ڈڑیا وا بادشاہی تخت ویں غا سُہنی طرح اگے رکھیا وا گلاس ویں غا جے منگن غی وی لوڑ نیہنہ جسو یلے چاہویں پیئں، لینْ ماں رکھیا وا سرہانْاں تے ہر پاسے ڈہیا وا قالین ہی قالین ویں غا جے جت روح کرے ارام کریں۔ فائدو:- جنت غی کسے وی نعمت ناں دنیا غی چیزاں نالں نیہنہ جوڑ سکتا یہ تے چھڑا سمجھانْ واسطے دنیا غی چیزاں غا ناں لیا گیا ہیں۔ یعنی تم اپنی بولی ماں اس را سمجھ سکیں ور نہ کت جنت غیں نعمت تے کت دنیا غیں یہ فانی چیز! حضور ﷺ فرماویں: جنت غی نہر کستوری غا پہاڑاں توں نکلتی وہے غی (ابن کثیر) فرواہ کستوری وی جنت غی۔

(۶) ات انھاں چیزاں ور غور فکر کرن واسطے فرمایو ہے جہڑیں ہر ویلے انسان نغے اگے پچھے، بُنْ اُپّر، سجّے کھبّے موجود ویں جے انسان سچا دل نالں انھاں ور غور کرے تاں وہ ضرور اسے گل ور پہُنچّے غو جے اس کائنات غو ضرور کوئے بنانْ آلو ہے تے وہ اک ہی ہے اور جہڑو اس لمی چوڑی عجیب غریب کائنات ناں بنا سکے اس واسطے انسان ناں دُہری واری پیدا کرنغے لیکھو لینْوں وی مشکل نیہنہ۔

(۷) یعنی اے نبیؐ تم نصیحت کرتا رہو کوئے منّیں یا نہ منّیں یاہ تھاری ذمہ واری نیہنہ تھارو کم صرف نصیحت کرنوں ہے۔ ہاں! جہڑو نمکر جے غو تے کفر اختیار کرے غو اس نالں ہوں آپ مَنّوں غو اس ناں بہت بڑو عذاب وہے غو کیونجے اوڑک تے انھاں نے اللہ تعالیٰ کولے ہی پہنْچنوں ہے۔

(۹) یعنی قیامت اک اسے تہاڑے آوے غی جد زمین ناپَہن توڑنے ریزہ ریزہ کرنے اک ہی مدان بنا دتو جے غو، اللہ تعالیٰ اپنی شان نے مطابق عدل غی کُرسی ور بیں نے آپ فیصلہ فرماوے غو، فرشتالین بن نے حشر غا مدان ماں آ جیں غا تے جہنم مجرماں ناں حشر ماں ہی صاف صاف دس دتی جے غی تانجے انھاں ناں اتے ہی اپناں ٹھکاناں غو پتو لگ جے۔

(۱۰) اس تہاڑے جسویلے انسان اپناں اعمال ناماں، تے اپنے پچھے جوش مارتی جہنم ناں دیکھے غو اس ویلے اس ناں سب کجھ یاد آ جئے غو جے یاہ ہی واہ جہنم ہے جس توں قران پاک ماں ڈرایو گیو تھو وراس ویلے یاد آنو کس کم؟ ہُن کمائی غو ویلو نکل گیو یوہ تے فیصلہ غو وقت ہے فرتے انسان مچ افسوس نالّ کہہ جے ''افسوس کے چنگو ہوتو جے اس زندگی واسطے میں کجھ کرنے ٹوریو ہوتو'' ور ہُن یہ سارا روڑیاتے ہاڑا بیکار ہیں اج خدا اس ناں واہ سزا دیئے غو جس غی دنیا ماں وہ سوچ وی نیہنہ سکے تھو۔

(۱۱) یوہ مُچ پیار محبت غو خطاب ہے حشر غا مدان ماں جت اک بکھی نافرماناں غو یوہ حال وہے غو ات اللہ تعالیٰ اپناں نیک بنداں ناں آپ مخاطب کرنے فرماوے غو۔ ''اے اطمینان آلی روح'' یعنی اے واہ جان جہڑی اللہ تعالیٰ غی یاد ماں ہی مطمئن تھی بلکہ اس ناں تے تسلی ہی اپناں رب غی یاد ماں تھاوے تھی۔ اج توں مطمئن تے بے فکر ہو نے اپناں رب در مڑ چل توں خدا تیں راضی تے خدا تیرا تیں راضی توں اس غا نیک بنداں ماں شامل ہو جاء تے اس غی عالی شان جنت ماں چلی جاء۔

تفسیر سورت بلد

(۱) پہلی آیت ماں ﴿اَلْبَلَدِ﴾ غو لفظ آیو ہے اسے ور سورتِ پاک غو ناں ''بلد'' ہے اس سورتِ پاک ماں خاص طور نالّ یاہ گل بیان فرمائی ہے جے اللہ تعالیٰ نے انسان ناں نیکی تے بدی غا دوئے رستا صاف صاف دس دتا ہیں۔ لیکن کامیابی غی اُچی منزل غو رستو کجھ اوکھو ہے۔ اس واسطے جے اس ماں اپناں نفس نے خلاف بڑی اوکھی تے سوڑی گلّیاں توں لنگنوں پُوئے ہُن انسان ناں اپنی مرضی ہے پَہانویں وہ نفس غی چاہت نے خلاف نیک کم کرنے اور اِن مشکل تے سوڑی گلّیاں توں ٹپ نے کامیابی غی اچی منزل حاصل کر لئے تے پَہانویں نفس غی غلامی کرنے ناکامی غی کھائیاں ماں جا پُوے۔

(۲) اس آیت غا مفسرینِ کرام نے ترے مطلب بیان کیا ہیں (۱) تم (اے نبیؐ) اس شہر (مکہ) ماں داخل ہون آلا ہیں یعنی اک اسو تہاڑو وی آوے غو جد تم اس شہر ماں فاتحانہ داخل ویں غا تے اس فتح آنے تہاڑے تھارے واسطے ات جنگ کرنی جائز وہے غی حالانکہ اس ماں جنگ جائز نیہنہ (۲) تم اس شہر ماں رہ رہیا ہیں جس توں یوہ شہر مقدس ہے تانہی ہم نے اس شہر غی قسم کی ہے۔

(۳) اے نبی ﷺ تمناں تے اس شہر ماں حلال ہی کر چھوڑیو ہے یعنی حد ہو گئی ہے حالانکہ اس شہر ماں چڑی پتنگاں ناں ستانوں سب ناجائز سمجھیں۔ ات جانوراں ناں تکلیف پہچانّی جائز نیہنہ وران ظالماں نے امن غا اس شہر ماں تھارے اُپر ظلم کیو وڈ ہے۔ عربی گرامر غا حساب نالّ یہ ترے ہی مطلب صحیح ہیں مفسراں نے اپنی اپنی چاء ور کوئے اک مطلب لے لیّو ہے حضرتِ شاہ ولی اللہؒ غو ترجموں اس را ہے ''توں حلال خواہی شُد بایں شہر'' ممکن یوہ وی ہے جے یہ ترے ہی مطلب مقصودِ خدا ویں تے اللہ پاک نے اس لو ہکا جیا لفظ ماں یہ ساریں تفصیل رکھ چھوڑیں ویں۔ (۳) ات ترے چیزاں غی یعنی مکہ شریف غی باپ یعنی آدمؑ غی تے اولاد یعنی ان غی ساری اولاد غی قسم کرنے اللہ تعالیٰ نے یاہ گل بیان فرمائی ہے جے واقعہ ہی ہم نے انسان ناں مشقت ماں پیدا کیّو ہے اس غی طبیعت ہی اسی ہے جے اس نے مشقت کرنی تے قضیہ سہناں ہیں۔ ماں غا شکم توں لے نے قبر توڑی اس غا سارا دور، ساری زندگی مشقت، پُوہڑیاں، قضیاں تے جنجالّ نالّ پَہر یا وا ہیں ذہنّی پریشانی توں تے اس غی جان کدے چُھٹ سکتی ہی نیہنہ قارون ناں مالّ بچالّ تے ہور زیادہ غی ہوس ارام نیہنہ کرن دیتی تے فرعون ناں بغاوت تے شورش غو ڈرسکون غی نیند کدسُون دیئے جے انسان اس حالت ور ہی غور کرے ہاں تانوی وہ اس حقیقت ناں چنگی طرح سمجھ جے ہاں کہ وہ ''حکمِ حاکم'' غو پابند ہے ور نہ اپنے اپر آپ جنجال کیّوں لے آ اس حالت غو تقاضو یوہ تھو جے انسان ماں عاجزی پیدا وہے ہا، اپناں مالک غی فرمانبرداری کرے ہا ور انسان نے اس حالت توں وی کوئے سبق نیہنہ لیّو۔

ہدایت یا گمراہی غو جہڑ ورستو چاہوے اختیار کرے وریوہ اعلان وی کیتو ہے انسان اک گل کن کھول نے سُن لئے ہے دنیا تے آخرت ماں کامیاب وہ ہی وہے غو جہڑو نیکی غو رستو اختیار کرے غو اپناں آپ ناں گناہاں توں پاک صاف کرنے خدا غا احکام غو پابند ہوے غو لیکن تقوٰی تے تزکیہ نفس غی اس قیمتی دولت واسطے محنت توں علاوہ دعا غی وی لوڑ ہے نبی اکرم ﷺ یاہ آیت تلاوت فرمانے دعا فرماویں ویں تھا۔ ''خدایا میرا نفس ناں تقوٰی تے پرہیزگاری عطا فرما، اس ناں پاکیزو تے نچُج بنا دئے، توں ہی اس ناں پاک کرسکے توں ہی اس غو والی ہے توں ہی اس غو کارساز ہے۔ (مسلم، مسند احمد، نسائی) فرفرمایو ہے وہ شخص ناکام تے نامراد ہوگیو جس نے اپناں نفس ناں گناہاں غی گندگی ماں دبا چھوڑیو۔ فائدو:- ﴿دَسّٰهَا﴾ غو لفظی ترجموں ہے کسے چیز ناں مٹی ماں دبا چھوڑنوں جس رادوجی جگہ ہے ﴿اَمۡ يَدُسُّهٗ فِى التُّرَابِ﴾ (نحل/۵۹) نفس غا لحاظ نالۡ گوجری ماں اس غو ترجموں گناہاں ماں دبانوں، گلوندنوں، پروٹنوں، وغیرہ ہوسکے۔

(۶) یاہ اللہ تعالیٰ غی نافرمانی تے نفس ناں گناہاں ماں گلوند چھوڑن غو اک قصو ہے یعنی جہڑی قوم اپنا نفس ناں گناہاں توں پاک نہ کرے بلکہ نفس ناں گناہاں ماں دبا نے خواہشات غی غلام بن ہے فراس غی مت کس راماری جئے فرتے اس ناں اپنی تباہی تے بربادی غو وی خیال نیہنہ رہتو۔ قوم ثمود عرب ہی غی اک قوم تھی اس غا حالات توں عرب غا لوک خوب واقف تھا انھاں ناں خدا نے ہر قسم غی نعمت عطا فرمائی وریوہ نعمت انھاں ناں ''بچیں'' نیہنہ اللہ تعالیٰ نے اپناں اک نبی حضرتِ صالحؑ ناں ان غی ہدایت تے رہنمائی واسطے بھیجو لیکن انھاں نے ان غی وی اک نہ منی چھیکڑ یوہ مطالبو کیتو ہے اگر تم فلاناں پہاڑ بچوں اک گبن سنہارا اونٹنی کڈ دیں تاں ہم ایمان قبول کرلیاں غا۔ حضرتِ صالحؑ نے دعا کی جس ور اللہ تعالیٰ نے ان غو یوہ مطالبو پورو کرچھوڑیو۔ ور ایمان انھاں نے نہ قبول کرنوں تھو نہ کیتو۔ حضرتِ صالحؑ نے فرمایو: خبردار ہُن تم اس اونٹنی نالۡ کھچل نہ کریو! اس ناں پانی توں نہ روکیو! ور نہ خدا غو عذاب تھارو کم کرچھوڑے غو۔ پانی غو ناں خاصطور ور اس وجہ توں لیتو ہے وہیہ پانی ہی غی وجہ توں اس غا دشمن بن گیا تھا۔ ور انھاں نے حضرتِ صالحؑ غی اس تہمکی ناں وی چُھوٹھ ہی سمجھیو چھیکڑ اک تہاڑے ان بچوں سب توں بڑو بدبخت قیدار بن سالف نے اس اونٹنی غیں کھچ کپ چھوڑیں جنالۡ واہ تڑف تڑف نے مرگئی۔ فر کے دیر تھی اسمان دروں اک کڑک آئی، زمین ماں پہکم آیو تے ساراں غو ستھاڑ لگ گیو۔ دنیا غا نقشہ توں ان غو ناں نشان اُکلۡ گیو یاہ دنیا غی سزا تھی اصل تے آخرت غی سزا ہے۔

(۷) یعنی عذاب نالۡ سب ناں ہلاک کرنے سب ناں زمین نے برابر کرچھوڑیو تے جس رادنیا ماں حکومت اپناں مجرماں ناں سزا دے نے بغاوت توں یا بدتولین توں ڈرتی رہیہ نہ اللہ تعالیٰ فرماوے ہم ناں ان گلاں غو کوئے خطرو نیہنہ۔

تفسیر سورت لیل

(۱) سورت پاکِ غو ناں پہلا لفظ ور ''لیل'' ہے یاہ سورت مکہ شریف غا بشکارلا دور غی سورتاں بچوں ہے سورت غا شروع ماں ترے چیزاں غی قسم کرنے فرمایو ہے انسان غی محنت، کوشش، تے دوڑ تہا کئی کئی ہے لہذا محنت غا پھل تے نتیجہ وی بکھ بکھ ہیں جنت یا جہنم - فر جنت ماں لے جالن آلا عمل تے جہنم غا باعث بنن آلا کم وی تفصیل نالۡ بیان فرمایا ہیں۔

(۲) ان ترے چیزاں غی قسم کرنے فرمایو ہے انسان غی کوشش بکھو بکھ ہیں ساراں انساناں غیں محنت تے جتن اور دوڑ بچ اک نیہنہ ہوسکتیں۔ کوشش غو مقصد تے غرض وی اک نیہنہ ہوسکتی ہر شخص اپنی اپنی سوچ وراک کئی مقصد واسطے محنت کررہیو ہے۔ جن چیزاں غی قسم کی گئی ہے وہیہ وی یاہی گواہی دیں ہے انسان غی کوشش تے اس غو مقصد اک نیہنہ ہوسکتو، کالی رات چمکتا دن نے بروبر کد ہوسکے، نر تے مادہ پیدا نویں اک ہی نطفہ توں پیدا ویں ور کون بے وقوف انھاں دواں ناں اک سمجھے غو اسے راسمجھ لیو ہے انسان غی کوشش تے محنت وی کئی کئی ہے تے اس غا پھل وی بکھ بکھ ہیں، اس لحاظ نالۡ ساری دنیا غا انساناں غی دو بڑیں جماعت بن جیں اک واہ جس غی محنت تے ساری دوڑ تہا اپناں مالک غی رضا واسطے وہے دوجی واہ جس غی کوشش چھڑی بدی تے اپنا مالک غی نافرمانی واسطے وہے، اگلی آیتاں ماں انھاں ہی جماعتاں غی تفصیل ہے۔

(۳) ان آیتاں ماں پہلی جماعت یعنی نیکی غو رستو اختیار کرن آلاں غیں ترے محنت، کوشش تے ان غا نتیجہ غو بیان ہے۔ (الف) جس نے نیکی غا کماں ماں اللہ تعالیٰ غی رضا واسطے مالۡ خرچ کیتو (ب) وہ اللہ تعالیٰ توں ڈرتو رہیو تے اللہ تعالیٰ توں ڈر نے پرہیزگاری غی زندگی گذاری (ج) تے اس نے سچی گل یعنی دین اسلام ناں سچ سمجھیو اس نے مطابق نیکی کرنے زندگی گذاری جس غیں کوشش بس انھاں کماں واسطے رئیں اس ناں اپنی محنت ور اللہ تعالیٰ غی طرفوں یوہ انعام لھے غو جے اللہ تعالیٰ اس ناں ارام غی چیز واسطے اسانی دیدیئے غو ارام غی چیز جنت ہے جت ارام توں سوا کجھ نیہنہ تے اِس واسطے اسانی دینن غو مطلب یوہ ہے جے اللہ تعالیٰ اس ناں وہیہ ہی کم کرن غی توفیق دئے غو جہڑا اس ناں چھیکڑ جنت ماں ہی پہچاویں غا اس واسطے نیکی کرنی وی اسان ہوجئے غی اس غی طبیعت ہی نیک ہوجئے غی۔

(۲) یعنی کافراں غو یوہ خیال غلط ہے و یہہ کجھ تہاڑا وحی نہ آنں ورکس را کہہ سکیں جے تمناں تھارا رب نے چھوڑ چھوڑیو ہے یہ چڑھتا دن ناں نیہنہ دیکھتا کس را ہر پاسے نور ہی نور تے لوء ہی لوء ہو جے ساری کائنات لشکارا مارنں لگ جنے فر اچانک ہی اس توں بعد کالی رات آجنے جہڑی تہاڑی غی لوء تے اس غا نور ناں بجھانے چار چفیری اندھیرو ہی اندھیرو کر چھوڑے، تے کیوں اس غو یوہ مطلب تے بالکل نیہنہ ہوتو جے اللہ تعالیٰ تہاڑی توں ناراض ہو گیو ہے تیئں اس نے اس غی لوء موڑلئی ہے تے نہ یوہ مطلب وہے کہ ہُنں کالی رات توں بعد کدے لوء ہو سیں ہی نیہنہ فر کجھ تہاڑا وحی نہ آنں غو یوہ مطلب تم نے کسرا کڈلیو جے اللہ تعالیٰ اپناں حبیب ﷺ توں ناراض ہو گیو نیہنہ! بالکل نیئں! خدا نے اپناں حبیب ﷺ ناں نہ تے چھوڑیو ہے تے نہ ہی وہ اس توں ناراض ہووؤ ہے۔

(۳) یعنی یہ کافر چھوڑ دین تے ناراض ہونں غی کہڑی ''اِن ہونّی'' گل کریں! تھارو تے اک اک آنں آنو تہاڑو جانں آلا تہاڑا توں مچ بہتر تے مچ سرس تے مُچ ودیا ہے۔ دنیا ماں تھارو دین چمکے غو تے چمکتو ہی چلیو جے غو۔ بدھے غو تے بدھتو ہی چلیو جے غو، دنیا غی جہڑی طاقت وی اس نالں ٹکر لئے غی تباہ برباد ہو جنے غی، ور تھاری دعوت غو بالں ڈنگو نیہنہ ہوسیں تے دنیا توں بعد جسویلے آخرت غی منزل آوے غی ات تھاری شان کس قدر اچی وہے غی دنیا ماں انسان اس غو خیال وی نیہنہ کرسکتو، جس ویلے حضرت آدمؑ تے ان غی ساری اولاد کے نبی، کے ولی سب تھارا پہنڈ اہیٹھ ویں غا تے اللہ تعالیٰ تمناں دنیا تے آخرت ماں اس قدر نوازے غو جے تم خوش ہو جیں غار حمتِ عالم ﷺ فرماویں: ہوں اس ویلے تو ڑی راضی نیہنہ ہو سوں چمڑ تو ڑی میری امت غو اک بندو وی دوزخ ماں وہے غو۔ (قرطبی)

(۴) یعنی (اے پیغمبر) تم ناں چھوڑ دین غو کے سوال! اللہ غو فضل، اس غو کرم تے اس ویلے وی تھارے نالں تھو جسویلے تم ماں غا شکم توں یتیم پیدا ہو یا تھا تے چھ سال غی عمر مبارک تھی جے ماں غی ٹھنڈی چھاں وی سر توں اُٹھ گئی تھی فر مبارک زندگی غا اجاں اٹھ سال ہی پورا ہو یا تھا جے دادا محترم عبدالمطلب نے وی اپنیں ساریں شفقت نالں لے غے دنیا دروں کنڈ پھیر لئی تھی۔ ور اللہ نے تم اک گہڑی وی بے سہارا نیہنہ چھوڑیا۔ اس غو کرم ہر لخظ تھارے نالں رہیو۔

(۵) یوہ دو جا بڑا انعام غو ذکر ہے اللہ تعالیٰ نے اپناں حبیب ﷺ ناں اسو مبارک دل عطا فرمایو تھو جہڑو نکی جئی عمر توں ہی اس غی محبت ماں بے قرار تھو، سینہ مبارک ماں خدا غا عشق غی اک اگ پھنکی رہ تھی تے مبارک دل اک خدا غی عبادت غا جزبہ ماں بے چین رہ تھو اسے بے قراری تے بے چینی غی حالت ماں نبی پاک ﷺ نبوت توں کجھ پہلاں پہاڑاں تے کلاں وَاں ماں جا جا نے عبادت کرن لگ گیا تھا، اپناں مالک غی یاد ماں بے چین دل غی طلب تھی جے اللہ غو تفصیلی دین تے اس توڑی پچھن غو صاف تے مفصل اسو رستو وہے جس ور ساری انسانیت اپناں رب توڑی پُج جئے چھیکڑ غارِ حراء ماں اللہ تعالیٰ نے وحی پہنچ نے اپناں حبیب ﷺ ور سارا رستہ کھول چھوڑیا بلکہ حبیب کبریا ﷺ نے ذریعہ ساری انسانیت ناں اپناں مالک غو سِدو، صاف تے سُچو دین تھا گیو، اسے انعام ناں اس آیت ماں بیان کیو گیو ہے جے ہم نے تم رستہ غی تاہنگ ماں دیکھیا تاں رستو دس چھوڑیو۔

فائدو:- لفظ ﴿ ضَلَا لَةً ﴾ عربی ماں مچ معنٰی ماں استعمال وہے خود قرآنِ پاک ماں وی کئیاں معنّاں ماں استعمال کیو گیو ہے مثلاً سورت طٰـــــٰہٰ آیت ۵۲ ماں ﴿ لَا يَضِلُّ رَبِّيْ وَلَا يَنْسٰى ﴾ ماں ﴿ ضَلَا لَةً ﴾ غی نسبت غی نفی اللہ تعالیٰ در ہے تے سورتِ یوسف آیت ۹۵ ﴿ قَالُوْا تَاللّٰهِ اِنَّكَ لَفِيْ ضَلَا لِكَ الْقَدِيْمِ ۝ ﴾ ماں بچاں نے ﴿ ضَلَا لَةً ﴾ غی نسبت اپناں والد حضرت یعقوبؑ در کی ہے، اس مقام ور ﴿ وَاِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الْغَا فِلِيْنَ ۝ ﴾ سورتِ یوسف آیت ۳ تے ﴿ مَا كُنْتَ تَدْرِيْ مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاِيْمَا نُ ﴾ سورت زخرف آیت ۵۲ ناں سامنے رکھ نے کوئے مناسب موقع وحال ترجموں کیو جئے غو مثلاً، جو یاں ئے راہ، یا ناواقف راہ وغیرہ ہو سکے پس منظر ناں ہم نے اس حاشیہ ماں واضح کر چھوڑیو ہے۔ ﴿ ضَآلٌّ ﴾ اس بوٹا ناں وی کیہنہ جہڑو بیابان ماں ایکلو وہے کجھ مفسراں نے اس غا مفہوم نے غے نیڑے ناڑے وی ترجموں کیو ہے لیکن ﴿ ضَلَا لَةً ﴾ غو وہ مفہوم جہڑو عام طور ور ذہناں ماں وہے بلکہ قرآن پاک ماں وی ہور ناں جگاں ور وہ ہی مفہوم وہے وہ ہرگز مراد نیہنہ ہو سکتو۔ کیوں جے انبیاء کرام تے ساراں غا سارا نبوت توں پہلاں وی بالکل معصوم ویں فر رحمتِ عالم ﷺ غی تے شان ہی اُچی ہے!! جن بزرگاں نے آیتِ کریمہ غو ترجموں فارسی غا لفظ ''گمراہی'' نالں کیو ان غی مراد وی واہی ہے جہڑی ہم اپر بیان کر آیا ہاں مثلاً حضرتِ شاہ ولی اللہؒ غو ترجموں ہے ''ویافت ترا راہ گم کردا پس راہ نمود'' یا ان غا صاحبزاداں نے ''راہ بھولا ہوا'' تے ''پایا تجھ کو بہکتا'' ترجموں کیو ہے کیوں جے فارسی غو لفظ گمراہ وی کہیں معنیٰ رکھے۔

ماں ،اذان ماں ،تکبیر ماں ،تشہُّد ماں ،خطبہ ماں اپناں ناں نالْ تھارو ذکر وی ضروری کردتو ہے ۔فرشتاں ماں، نبیاں ماں، نیک بخت لوکاں ماں جت اللہ تعالیٰ غو ذکرِ پاک وہے غو اُت تھارو وی ذکرِ خیر ضرور وہے غو، ہُن قیامت توڑی بس تھارو ذکرِ پاک ہی محفلاں غی رونق بنے غو۔ سبحان اللہ! جسویلے یاہ گل فرمائی گئی تھی اس ویلے ''رفعتِ ذکر'' غی اس حقیقت ناں خدا تعالیٰ تے اس غا حبیب ﷺ توں سِوا کون سمجھ سکے تھو جے اک وقت اسو وی آنْ آنْو ہے جس ویلے زمین غا کونہ کونہ ماں گُٹھ گُٹھ ماں بلکہ عرش توں لے غے فرش توڑی اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللهِ ﴾ ہی غی آواز بلکہ دنیا ماں اک گہڑی وی اس را غی نیہنہ گذر سے جس ماں کِدے نہ کِدے توں یاہ ہی آواز نہ آتی وہے، کروڑاں انساناں غی زبان ور ﴿بَلَغَ الْعُلٰى بِكَمَا لِهٖ ﴾۔ تے ''بعد از خدا بزرگ توئی'' غو ورد وہے غو۔

(۵) یہ ترے انعام بیان فرمانے رب العلمین فرماوے جے اس ویلے غیں یہ پریشانیں کے چیز ہیں! یہ تے جان ہی آلی ہیں بلکہ اک اصول، اک قاعدہ سنوں! جے تنگی تے پریشانی جدوی آوے واہ اسانی ناں اپنے نالْ پچھے پچھے لے غے آوے اک ہی گل دو واری ارشاد فرمائی؛ جے پریشانی آئندہ وی آسکے ور واہ جد وی آوے غی اسانی ناں اپنے نالْو نالْ لے غے آوے غی بس لوڑ صبر تے استقامت غی ہے حضرت بابا جی صاحبؒ نے بڑی عارفانہ گل فرمائی ہے ۔

د۔ دُکھ دے بعد نہ دُکھ آون دُکھ دیکھ تاں سُکھاں دی وار آوے۔

شام آون دے باجھ نہ صبح ہوندی دیکھ لیل تاں نہار آوے۔ ع

(۶) یوہ آخر ماں تکلیفاں ناجھلن غو تے اسانْ بنانْ غو اللہ تعالیٰ نے اپناں حبیب ﷺ ناں اک نسخو دسیو ہے کہ جسویلے وی تم دعوت تبلیغ تے صحابہ کرام غی تعلیم ہور دو جاں کماں توں بہلا ہو جیں اس ویلے تم نماز غی محنت ماں لگ جایا کرو تے اپناں آپ ناں ہر پاسے توں کٹی کرغے اور بے نیاز ہو غے اپناں رب در ہی متوجہ ہو جایا کرو اس نالْ پریشانی آپے ہی اسانی ماں بدل جے غی یوہ حکم ہے تے رحمتِ عالم ﷺ ناں ور حضرتؐ غے ذریعہ باقی اللہ غا بنداں ناں وی یوہ حکم ہے جس را کہ سورتِ بقرہ ماں فرمایو: ''تم نماز تے صبر توں مدد حاصل کرو'' یعنی نماز ماں اللہ تعالیٰ در متوجہ ہو جاؤ پریشانیں آپ ہی جاتی رہینہ غیں۔ ع۔

ی: یار دی شکل دا عکس ڈٹھا ناہی ہور مصیبتاں یاد مائے (باباجی صاحبؒ) اس آیت غیں سلف توں دو تفسیر ہور وی منقول ہیں نماز تے دعا، ہور جہاد تے نماز۔ ویہہ سب صحیح ہیں ور پشلا مضمون نالْ زیادہ جوڑ ہونْ غی وجہ توں ہم نے یاہ تفسیر لی ہے۔

تفسیر سورت تین

(۱) سورتِ پاک غو ناں پہلا لفظ ور ''تین'' ہے یاہ سورت پاک وی مکی ہے شروع ماں چار چیزاں غی قسم کرغے فرمایو ہے جے ہم نے انسان ناں ظاہری تے باطنی ہر لحاظ نالْ ساری جیا جون توں سرس بنایو ور انساناں بچوں کجھ اپنی اس سُہنی فطرت تے طبیعت غے باوجود براں کماں نالْ اپناں آپ ناں اس اُچا درجہ تیں مُچ تھلے لاہ غے جہنم غا مستحق بن جیں لیکن کجھ ہیں جہڑا ایمان تے عمل ور قائم ہو غے اچا مقام حاصل کرلیں فر فرمایو جے انسان غی یاہ کئی کئی حالت تقاضو کرے جے قیامت ضرور آوے تانجے سب حاکماں توں اُپّر حاکم اللہ تعالیٰ ایمان آلاں ناں ثواب تے اپناں آپ ناں جہنم غو مستحق بنانْ آلاں ناں سزا دئے۔

(۲) ''تین'' یا انجیر، کیمری غی ہنار غو اک مچ نفع مند قیمتی بوٹو ہے اس غا ڈوڈا بڑا لذیذ تے مٹھا ویں ''زیتون'' کو غی شکل غو اک مبارک درخت ہے جس غاں ڈوڈاں توں بڑو قیمتی تیل نکلے یہ دوئے بوٹا شام تے فلسطین ماں مچ پیدا ویں جت ہزاراں انبیاء خاصطور نالْ حضرت عیسیٰؑ ہو یا ہیں 'طورِ سنین یا طورِ سینا'' اس پہاڑ غو ناں ہے جس ور حضرت موسیٰؑ ناں اللہ تعالیٰ نالْ ہمکلامی غو شرف حاصل ہو یو تے تورات عطا ہوئی تھی تے ''امن آلا شہر'' توں مراد مکو پاک ہے۔

(۳) ان چار چیزاں غی قسم کرغے یا ہی گل ارشاد فرمائی ہے جے ہم نے انسان ناں ظاہری شکل صورت تے قد بت غی بناوٹ ماں وی ہور باطنی صلاحیت قابلیت تے استعداد ماں وی مچ سُہنوں تے جیا جون ماں سرس بنایو ہے اس ماں واہ قابلیت رکھی ہے جے فرشتا اس غے اگے سجدو کرن بلکہ اس غا گہری غی چوکی داری کرن ور وی مجبور ہو جیں اگر یوہ اپنی صلاحیت ناں کم ماں لیا غے اپناں مالک غی معرفت حاصل کرے تاں یوہ فرشتاں توں وی اچو مقام حاصل کرسکے اپر غی چار چیزاں غی قسم کر غے اسے مضمون ناں ہور زیادہ مضبوطی نالْ دماغ ماں بسائیو ہے۔ شام تے فلسطین جت ہزاراں انبیاء پیدا ہو یا، طورِ سینا جت حضرت، موسیٰؑ ناں اللہ تعالیٰ نالْ ہمکلامی غو شرف حاصل ہو یو تے مکہ پاک جت ویہہ مقدس ہستی موجود ہیں جن واسطے ساری کائنات بنی۔ یہ ترے ہی مقام گواہی دے رہیا ہیں جے واقعہ ہی حضرتِ انسان ناں اللہ تعالیٰ نے سب توں اچی شان عطا فرمائی ہے۔

(۲) قرآنِ پاک ناں لیلۃ القدر ماں نازل کرن غو کے مطلب ہے؟ حضرتِ ابن عباسؓ تے ہور متا سارا اہلِ علم تابعین فرماویں جے لیلۃ القدر ماں سارو قرآن لوح محفوظ توں اسمانِ دنیا ور نازل کیتو گیو تھو یعنی قرآن کریم لکھیو ووَتے پہلاں ہی ازل ماں تھو، اس مبارک رات ماں اسمانِ دنیا ور وحی لکھن آلاں فرشتاں نے حوالے کر دتو گیو تھو فراتوں ۲۳ سالاں ماں اللہ تعالیٰ غا حکم نالں حضرتِ جبرائیلؑ اپناں اپناں ویلا ور ضرورت نے مطابق لے نے نازل ہوتا رہیا ہیں۔ لیکن امام شعبیؒ تے کجھ دو جا اہل علم فرماویں جے لیلۃ القدر ماں نازل ہون غو یہ مطلب ہے جے سب توں پہلاں رمضان شریف ماں لیلۃ القدر ماں ہی نازل ہونوں شروع ہووَتھو (ابن جریر، مستدرک حاکم)

(۳) اس رات غی اُچّی شان غو احساس دوان واسطے فرمایو: جے تم ناں کجھ پتو وی ہے واہ لیلۃ القدر کس شان غی رات ہے واہ اک ہزار مہیناں توں بدھ ہے یعنی اک ہزار مہیناں جن ماں لیلۃ القدر نہ وہے ان ماں عبادت غو جنّوں ثواب ہے اتھوں صرف لیلۃ القدر ماں ہی ہے جس رات ماں قرآنِ مقدس نازل ہویو اس غی یاہ شان ہے تے آپ ہی سوچ لیّو جے قرانِ پاک غی کے شان وہے غی! سبحان اللہ! رحمتِ عالم ﷺ فرماویں جھڑو بندو ایمان قبول کرنے ثواب غی نیت ور شبِ قدر ماں عبادت کرے اس غا پچھلا سارا گناہ معاف ہوجیں۔ (بخاری) لیکن یاہ رات ہے کہڑی؟ یوہ صاف صاف تے بیان نیہنہ ہویو ور قرانِ کریم توں اتھوں ضرور پتو لگے جے یاہ رمضان غی راتاں بچوں کائے رات ہے تے نبی پاکؐ فرماویں اس ناں رمضان غا آخری دس دناں غی طاق راتاں ماں لوڑو (مسلم) تے کجھ روایتاں توں یوہ پتو لگے جے یاہ رات ان دس دناں غی طاق راتاں ماں بدلتی رہ تے اکثر ستائی (۲۷) رمضان غی رات وہے (مسلم ابوداؤد، نسائی) شائد اسے وجہ توں مھارا لوک اس ناں ستیمی کیہنہ۔ لیکن ستائی (۲۷) رات ماں ہی ہونو کوئے پکی گل نیہنہ۔

(۴) یعنی ہر اک خیر و برکت غو کم جستوں یاہ رات خیر ہی خیر تے برکت ہی برکت غی رات ہو جئے۔ ات یوہ وی مطلب بیان ہویو ہے جے سارا سال غا احکام اللہ تعالیٰ غی طرفوں لے نے نازل ویں جس غو ذکر اس توں پہلاں سورتِ ''دخان'' ماں آیو ہے۔

(۵) یعنی یاہ خیر و برکت اور سلامتی کسے خاص وقت ماں نیہنہ بلکہ ساری رات وہے تے سویرے لوءِ کھلن توڑی رہ۔

تفسیر سورت بینہ

(۱) سورتِ پاک غو ناں پہلی آیت غا آخری لفظ ور ''بینہ'' ہے، تے پہلا لفظ ور لَمْ یَکُنْ وی کیہنہ۔ جمہور سلف نے نزدیک یاہ سورت مدنی ہے سورت غا شروع ماں قرآن نازل ہون غی وجہ تے رحمتِ عالم ﷺ غی بعثت غی ضرورت بیان فرمائی ہے جے اگر اللہ تعالیٰ غی طرفوں اک عالی شان نبی تشریف لیاتے یاہ سچّی کتاب نہ نازل ہوتی تاں انسان اس حد توڑی بغڑ گیا تھا جے ہُن کفر شرک تے نافرمانی توں باز آن آلا نیہنہ تھا پہانویں ویہہ اپناں آپ ناں پڑھیا لکھیا کہن آلا اہلِ کتاب ویں تے پہانویں جاہل مشرک ویں فرفرمایو کسرا باز آتا حالانکہ سید عالم ﷺ غا تشریف لیان تے قرآن نازل ہون تیں بعد وی انھاں نے ایمان قبول کرن ماں اختلاف کیو ہے کجھ لوک تے ایمان لیایا ہیں ور کجھ تے کفر ور ہی ڈٹیا وا ہیں؛ آخر ماں ایمان قبول نہ کرن آلاں واسطے اپنوں قانون بیان فرمایو جے اسو ہر آدمی سدا جہنم ماں رہ غو پہانویں وہ علم غو مدعی کوئے اہلِ کتاب وہے تے پہانویں جاہل مشرک وہے اس غا مقابلہ ماں ایمان آلو اس حال ماں جنت ماں وہے غو کہ خدا اس تیں راضی تے وہ خدا تیں راضی!۔

(۲) نبی پاک ﷺ غی بعثت نے وقت دنیا ماں دو طرح غا لوک تھا اک اہلِ کتاب یہودی تے عیسائی جنھاں ناں اللہ غی طرفوں تورات تے انجیل عطا ہوئیں تھیں ور ویہہ اپنی کتاباں ماں اپنی طرفوں تبدیلیں کر کر نے گمراہ ہو گیا تھا، دو جے ویہہ لوک جھڑا سنّی سنائی گلاں ور چلیں تھا انھاں کولے کائے اسمانی کتاب تے لوءِ نیہنہ تھی، ویہہ خدا ناں اک حد توڑی منّیں تے تھا ور خدا نے نالں نالں دیہنہ، چن، تارا دریا، چشماں، درخت پہاڑ تے پتھراں غی لکھاں مورتیں بنا بنا نے ان غی پوجا کریں تھا تے انھاں ناں خدا کولے اپنوں سفارشی سمجھیں تھا اللہ تعالیٰ فرماوے جے یہ لوک ات توڑی بغڑ گیا تھا جے ہُن حد توڑی اللہ تعالیٰ غو کوئے عظیم الشان رسول نہ آتو جس ور اللہ تعالیٰ غی مقدس تے سچی کتاب نازل ہوتی یہ لوک کفر تے نافرمانی توں باز آن آلا نیہنہ تھا۔ ومن المعلوم ان ''مِنْ'' للبیان کما اشرت الیه فی الترجمة بلفظ ''پہانویں'' لا للتبعیض کما توهم من بعض التراجم۔

(۳) اس ماں مضبوط مضبوط کتاب ہیں یعنی اس کتاب غی اک اک سورت تے اک اک مضمون دراصل ہدایت تے لوء حاصل کرن واسطے پوری اک کتاب ہے۔

ناکامی غوسارورازدس چھوڑیوہ ہے حضرت امام شافعیؒ نے تے ات توڑی فرمادتو جے اگرانسان واسطے پوروقران نہ نازل ہوتو، بس چھڑی یاہ اک سورت ہی نازل ہوجاتی فر انسان اس ورغور کرتو تے اس غی ہدایت واسطے بس یاہی اک سورت سُدّی تھی (ابن کثیر) صحابہ کرامؓ بچوں جدوی دو بندا گھٹھاویں تھاتے فرکتّی ہون توں پہلاں اک دوجاناں یاہ ہی سورت تلقین واسطے سناویں ویں تھا (طبرانی) اس سورتِ پاک ماں اللہ تعالیٰ زمانہ غی قسم چک نے فرماوے جے دنیا غو ہراک انسان بس نقصان ماں ہے اس نقصان توں چھڑووہی بچ سکے جسماں چار صفت ویں (۱) ایمان (۲) نیک کم (۳) ''حق'' غی وصیت (۴) صبرغی تلقین۔

(۲) عصر زمانہ ناں کیہنہ تے کسے وقت غی گھٹ توں گھٹ مدت ناں وی زمانوں ہی کہیو جئے۔ساہ لین غو وقت، اک پلکھارو تے اک گھڑی وی زمانوں ہی ہے۔اللہ تعالیٰ زمانہ غی قسم کرنے فرماوے جے انسان ضرور بالضرور نقصان ماں ہے یعنی زمانہ غو لحظولحظو گواہی دیئے جے انسان نقصان ہی نقصان، زیان ہی زیان تے خسارہ ماں ہے۔ وہ امیر وہے یا غریب، حاکم وہے یا محکوم ان پڑھ وہے یا پڑھیو لکھیو گھاٹا ہی گھاٹا ماں ہے کیونجے ہرایکن انسان ناں اللہ تعالیٰ نے عمر غواک خاص زمانوں تے وقت عطا فرمایو ہے یوہ ہی انسان غوسرمایو ہے اس غواک اک لحظو انسان واسطے اتنوں قیمتی ہے جے اگر وہ بیکاریاں ماں گنوا چھوڑیو۔فر دنیا غی ساری دولت دے نے وی اُس ناں واپس موڑنوں چاہوے غوتے یوہ ممکن نیہنہ ہوسیں اس غی زندگی غاساہ گنیاواہیں۔جھڑو ساہ وی وہ لئے اس ناں اک ہور موقعو دتو جے وہ اس ''ساہ'' لین نے وقت اک واری سُبْحَانَ اللہِ پڑھ نے جنت ماں اک درخت لاسکے تھو۔اسے ساہ ماں اک کافر تے اک نافرمان شخص کلموں پڑھ نے توبہ کرنے زندگی غونقشو بدل سکے تھو۔اسے ساہ ماں گنہگار گناہاں توں توبہ کرنے پاک صاف ہوسکے تھو۔فراگر یوہ وقت یوں ہی گذر گیو، یاخدا غی نافرمانی ماں گذار چھوڑیو تاں اس اک ''لحظہ'' نے ثابت کر چھوڑیو جے انسان نقصان ماں ہے یاہ گل اسے راہوگئی جس را کسے بندہ کونے مچ سرس ہیلی زمین وہے فرروڑا غاسواں ماں تمدیہنہ غوبدّل بر ہیو وہے۔سارا لوک راہن، باہن ماں ہتھ پیر مارتا ویں وریوہ بندوبنا وربیں نے تماشو دیکھتو رہ۔تے تم اس ناں کیہنہ جے پَہائی تیری گھڑی غواک اک سیکنڈ یوہ ثابت کررہیو ہے جے توں نقصان ماں ہے ۔لیکن یوہ بندوتھاری گل ورتھان ہی نہ دیئے۔ات توڑی جے اسُوغو مہنوں آجئے فر یوہ تلیں ملن لگ جے ورہُن اس ناں کے تھاوے غوقرآن غا پہلا مخاطب قریش مکہ تے عرب تھا انھاں ناں کہیو گیو جے رحمتِ عالم ﷺ غا اس مبارک زمانہ ماں تھا رواس رابیکاریاں ماں اپنوں وقت ضائع کرنوں ثابت کررہیو ہے جے انسان خسارہ ماں ہے ۔اس نقصان تے خسارہ توں بس وہی شخص بچ سکے۔بلکہ وہ اس ''تمدیہنہ'' غابدّل توں فائدو چک نے سب توں اگے نکل سکے جھڑو چار کم کرے (الف) سب توں پہلاں ایمان قبول کرنے اپناں بنایا وارسم رواج چھوڑ نے خدا غا اس سچّا تے سچّا دین ماں داخل ہوجئے (ب) فرسکھنو اسلام زندہ بادورہی بس کرنے نہ بیس جئے بلکہ زندگی غا لحظہ لحظہ ماں اسلام غی تعلیمات ورعمل کرنے یوہ ثابت کردیئے جے واقعہ ہی متاں یوہ ہی دین پسند ہے۔ہوں اس واسطے جان غوصرفو وی نیہنہ کرتو (ج) ایمان تے نیک عمل بس اپناں توڑی ہی محدود نہ رکھے اپناں ماتحتاں ناں، اپناں رشتیداراں ناں اپناں دوستاں ناں بلکہ خدا غا ہرایکن بندہ نا تاکید وصیت کرتو رہ جے وہ اس ''حق ''ورڈٹ جے تانجے باطل کِدے توں وی سرچکن تے زندگی غا کسے شعبہ ماں وی بڑھن غی ہمت نہ کرسکے۔(د) ''حق'' یعنی سچا دین غارستہ ماں جھڑیں تکلیف، مصیبت تے پریشانیں آویں انھاں ناں آپ وی خوش دلی نال چَہلے تے ایمان آلاں ناں وی اس غی وصیت کرتو رہ۔تانجے دین وراستقامت غواک ماحول بن جے کیونجے جھڑو شخص وی اللہ غو دین قبول کرے اللہ تعالیٰ اپناں وعدہ نے مطابق اس ناں پریشانیاں، مصیبتاں ماں مبتلا کرنے ضرور ازماوے غو، فرصبر غی اس پہنّچی ماں ہی کھراکھوٹا باندے آویں غا۔کچاتے اس سفر ماں تاولا ہی تھک جیں غالیکن جن غا دل ماں سچو ایمان تے اللہ غو عشق وہے غو ویہہ ضرور کیہنہ غا۔یہ قدم قدم بلائیں یہ سوادِ کوئے جاناں۔وہ یہیں سے لوٹ جائے جسے زندگی ہو پیاری ۔ع۔ آخری دو چیزاں بچوں ہم پہلی ناں ''امر بالمعروف'' تے دوجی ناں ''نہی عن المنکر'' وی کہہ سکاں۔

(۱) پہلی آیت غو لفظ ہُمَزَۃٌ ہی اس سورت پاک غو ناں ہے یاہ سورت مکہ پاک غی ابتدائی سورتاں بچوں ہے اس ماں انسان غا اساترے گناہ بیان کرنے اس ناں جہنم غا عذاب توں ڈرایو گیو ہے جتھاں ناں انسان گناہ تے سمجھے ورا کثر انھاں تیں بچتو نیہنہ۔ویہہ ترے گناہ یہ ہیں (الف) دوجاں ناں اپناں توں گھٹ سمجھ نے انھاں ناں مہناں مارناں (ب) دوجاں غا عیب لوڑناں تے پچھو کنڈی بیان کرناں (ج) مالِ دولت غی لالچ تے بخیلی ماں جائز ناجائز نہ دیکھنوں۔

(۲) ہمز تے لمز غو مفہوم بالکل نیڑے نیڑے ہی ہے ورا کثر ہمز کہیو جئے منہ ہوں منہ کسے ناں طعناں دیناں مہناں مارناں تے ''لمز'' کہیو جئے پچھو کنڈی غیبت کرنی، لوڑ لوڑ نے عیب بیان کرناں یعنی اس شخص واسطے تباہی تے بربادی ہے جھڑو اپناں آپ ناں نیہنہ دیکھنو چھڑو دوجاں ناں ذلیل تے اپناں توں گھٹ سمجھ نے انھاں ناں مہناں مارتو رہ، پچھو کنڈی عیب کڈتو رہ، غیبت کرتو رہ اُواں اپنوں یوہ حال ہے جے مالِ غو اس قدر لالچی تے ہوسی ہے کہ جتیاں توں تھاوے سلوٹھو رہ، کنجوس تے سوم اتنوں جے کَن کَن نے رکھے اس را لگے جے یوہ مالِ سدا اسے کونے رہ غو تے یوہ اس ناں موت توں وی بچانے ہمیشاں ہمیش زندہ رکھے غو کمافی تفسیر قولان۔

(۳) یعنی اس غی یاہ سوچ ہی غلط ہے یوہ مالِ سدا اس نے نال کدرہ غو یوہ تے اس غی قبر توڑی وی نیہنہ جاسیں، تے جے یوہ باز نہ آیو تاں اس ناں ''حطمہ'' ماں پھینکیو جئے غو ''حطمہ'' جہنم غو اک ناں ہے کسے اسی چیز ناں عربی ماں حطمہ کہیو جئے جھڑی چُٹ چُٹ تے چِتھ چِتھ نے ریزہ ریزہ بنا چھوڑے اللہ تعالیٰ آپ فرماوے جے حطمہ تیں تم نُے کے سمجھیو یاہ اللہ تعالیٰ غی بالِن وی اک اگ ہے جھڑی انسان ناں ریزہ ریزہ کردیئے غی تے لگتاں ہی انسان غادل غو چولے لئے غی دنیا ماں دل وراگ پُچتاں ہی انسان مرجے وراُت دل سڑے غو لیکن موت نیہنہ آسیں واہ اگ دلاں نے اندر دیکھ لئے غی جے ان ماں نافرمانی تے تکبر اور کفر کتنوں ہے اسے نے مطابق ساڑ نے فرانھاں نافرماناں ناں لماں لماں تھماں نالِ بن نے بووؤ بند کردتو جئے غو جے یہ چھڑک وی نہ سکیں کیونجے تڑفن نالِ وی تھوڑا جیو ارام محسوس وہے؛ یادرہ!! اس آیت غی اک تفسیر تے یاہی ہے اس توں علاوہ حضرت ابن عباسؓ فرمانویں ات اگ غا الامباُچا اُچا لماں لماں تھماں ہاروں ویں غا اس آیت ماں ویہہ ہی مراد ہیں۔

تفسیر سورت قریش

(۱) پہلی آیت غو لفظ قُریش ہی سورتِ پاک غو ناں ہے، یاہ سورت وی مکی ہے؛ رحمتِ عالم ﷺ غا خاندان ماں اک شخص ''نضر ابن کنانہ'' ہو یو ہے اس غی اولاد ناں قریش کیہنہ، جس غی کیں شاخ (یعنی گوت) تھیں ان بچوں اک مبارک گوت غو ناں بنو ہاشم ہے جس ناں حضور ﷺ جسی ہستی اپنے اندر ہونْ غو مان حاصل ہے، یہ ہی قریش خانہ کعبہ غا متولی تھا اسے وجہ توں سارا عرب ماں ان غی بڑی شہرت تھی، مکو پاک اک پہاڑی علاقہ ماں ہے ات کائے چیز پیدا نیہنہ ہوتی قریش غی گذر چھڑی باہر غا بپار ورتھی، ویہہ سال ماں دو تجارتی سفر کریں ویں تھا اک سیالْ ماں ملکِ یمن در وہ گرم ملک ہے تے دوجو برھیا ماں ملکِ شام در یوہ ٹھوڑو ٹھنڈو علاقو ہے۔ اسے توں انھاں واسطے سارا سال غو خرچ نکل آوے تھو اس ویلے عرب ماں کوئے مستقل حکومت تے نظام نیہنہ تھو جس وجہ توں ات امن امانْ غو بالکل ناں نشان نیہنہ تھو بلکہ مکہ پاک نے آسیں پاسیں مچ زیادہ لٹ مار چلے تھی، قتل، چوری تے سن مارن غو عام رواج تھو کوئے قافلو خیر نالْ گہر نیہنہ مڑ سکے تھو ور قریش غی لوک بڑی عزت کریں ویں تھا، کعبہ پاک غا متولّی ہونْ غی وجہ توں لوک ان غی دعوت کریں ویں تھا انھاں غو مالْ برکت سمجھ نے خرید لیں ویں تھا جے یہ کعبہ پاک غا گوانڈی ہیں فرابرھہ غا ہلاک ہونْ توں بعد تے عرب ماں ان غا احترام غی ٹلّ ہی مچ گئی تھی؛ اس سورت ماں قریش ناں یوہ ہی احسان یاد کروایو جا رہیو ہے جے یاہ ساری عزت اس گہر غی وجہ توں ہے جہڑی اس غا مالک (یعنی اللہ تعالیٰ) نے عطا فرمائی ہے فرتم اس غی عبادت کیوں نیہنہ کرتا، اس غا نبی ﷺ ناں کیوں ستاویں!! یاہ ناشکری نیہنہ!!۔

(۲) یعنی قریش ناں اپنی ضرورت واسطے دو سفراں غی عادت پئی وی ہے- سیالْ تے برھیا غا سفر غی- تے ویہہ اللہ غا فضل نالْ اس بدامنی غا دور ماں اطمینان نالْ سفر کریں فراس احسان غو یوہ ہی تے مطالبو ہے جے ویہہ اس گہر غا مالک (اللہ تعالیٰ) غی عبادت کریں جس نے انھاں ناں پہکھ ماں تے کالْ غا اس دور ماں روٹی عطا فرمائی تے ڈر غا اس ماحول ماں امن عطا کیو

احسن عندی ان یتعلق ''لِ'' بِ فَلْیَعْبُدُوْا وان کان یمکن ان یتعلق بِ المحذوف، او بِ انا اھلکنا اصحب الفیل المتخلص من السورۃ الا ولیٰ .

تفسیر سورت ماعون

(۱) آخری آیت غا لفظ ﴿الْمَاعُوْن﴾ ور سورت غو ناں ہے اس سورتِ پاک ماں کل ست آیت ہیں جن بچوں پہلیں ترے مکہ شریف ماں تے آخری چار مدینہ پاک ماں نازل ہوئیں ہیں **کما صرح بہ بعض السلف** (صاوی) اس سورتِ پاک ماں اہمیت نالْ یاہ گل بیان ہوئی ہے جے آخرت غی جزاء سزاء تے لیکھا غو منکر اخلاقی طور ور وی مچ ٹھٹھو وڑ تے گہٹیا انسان وہے وہ پہانویں مکہ پاک ماں رہنْ آلو کوئے مشرک عاص بن وائل تے ابوجہل وہے پہانویں مدینہ منورہ ماں بسن آلو کوئے منافق ابن ابی سلول وہے۔

(۲) یعنی اس شخص ناں تے نکو جہڑو آخرت غی جزا سزا ناں نیہنہ منتو وہ یاہ سمجھے جے نہ کدے انصاف وہے غو تے نہ نیک اور بد ناں اپناں کیا غو کجھ بدلو تھاوے غو، فر یوہ اس را غو کمینو تے ذلیل ہو جئے اس غا اخلاق اتنا تھلے لگ جیں کہ وہ یتیم نالْ ہمدردی تے رحم کے کرے اس ناں اپنا ہُو اتوں تہکا مارنے دور کرے، مسکین تے محتاج غی مدد کرنی دنیا غا ہر اک مذہب ماں چنگا اخلاق غی نشانی ہے لیکن آخرت غا لیکھا غو یوہ منکر آپ مسکین غی مدد کے کرتو کسے دو جا ناں وی محتاج ناں روٹی کھوالْنْ واسطے نیہنہ کہتو، فر ان بنیادی اخلاقاں توں وی جہڑو محروم وہے وہ انسان کت ہے وہ تے حیوان ہے۔

واسطے قربانی کرو، مشرک بتاں واسطے قربانی کریں تم خالص اک اللہ واسطے قربانی کرو، اس آیت ماں مخاطب تے آپ ﷺ ہیں ور یوہ حکم حضور ﷺ نے ذریعہ ساری امت واسطے عام ہے۔

(۴) عربی غو یوہ لفظ اساشخص واسطے بولیو ہے جہڑ وقوم توں کٹی ہونے ہولو ہو گیو وہے اس غی کائے اولاد وی اسی نہ وہے جنساں اس غو ناں دنیا ماں زندورہ سکے، خاصطور ور کوئے پوت نہ وہے اردو ماں اس غو ترجموں ''بے نام ونشان'' تے ''پیچھا کٹا'' وغیرہ کریں۔ ور سبحان اللہ! مھاری گوجری تے پہاڑی بولی ماں بالکل یو ہی لفظ ذری تبدیلی نالں تقریبًا اسے معنٰی ماں ''اوتر'' استعمال وہے، جنساں قریبًا اکدم ہی پورو مطلب سمجھ ماں آجے؛ ہاں عرب غالوک پوت نہ ہونں ور پہانویں تہی وہے تاں وی اَبتَر کہہ دیں تھا کیونجے ویہہ تہی ناں کسے شمار ماں ہی نیہنہ لیانویں تھا، خیر مشرک رسول پاک ﷺ واسطے کیہنہ تھاجے یہ ''اوتر'' رہ جیں غا اللہ تعالیٰ نے فرمایو انھاں ناں اپناں انجام غو چپو ہی نیہنہ۔ ''بے شک اے حبیب ﷺ تھارو دشمن ہی اوتر رہ غو'' اللہ اکبر اج دنیا غو چپو چپو حضور ﷺ غی روحانی اولاد تے سچاں عاشقاں (امتیاں) نالں پَہر یو وَ ہے تے صاحبزادیؓ نے ذریعہ جہڑی اپنی اولاد ہے واہ وی ماشاء اللہ دنیا غا کونا کونا ماں ہے فرکوئے عاص بن وائل، عقبہ بن معیط ناں پچھے انھاں غی کہڑی اولاد ہے؟ کون ان غا سرماں رکھہ ءباھنں آنو ہے۔

تفسیر سورت الکافرون

(۱) پہلی آیت غو لفظ الکافرون سورتِ پاک غو ناں ہے یاہ وی مکی ہے۔ اس سورتِ پاک ماں صاف صاف لفظاں ماں یوہ اعلان کیو گیو ہے جے اسلام تے کفر ماں کوئے جوڑ نیہنہ یہ دوئے بالکل کٹی کٹی رستا ہیں جہڑا اک نیہنہ ہوسکتا مکہ پاک غا مشرکاں نے کیئں واری حضور ﷺ دریاہ کہہ نے صلاح غو ہتھ کیو جے کجھ تم نرم ہو جاؤ کجھ ہم ہِنّا ہو جاں ور حضور ﷺ نے انھاں ناں ہر واری کھرو جواب دتو انھاں نے نبی پاک ﷺ ناں یاہ درخواست کی جے تم مھاراں بتاں ناں برو کہنو چھوڑ دیو ہم تمناں سردار بنا لیاں غا، تمناں مکہ ماں سب توں زیادہ مالدار بنا دیاں غا آپ ﷺ نے انھاں ناں اس واری وی سخت جواب دتو جے یوہ اک لحظہ واسطے وی ممکن نیہنہ۔ حضرتِ ابنِ عباسؓ فرماویں جے قریش غا سرداراں نے حضور ﷺ ناں درخواست کی جے تم چھڑا مھاراں بتاں ناں ہتھ ہی لا چھوڑو ہم تھارا خدا غی عبادت کرن لگ جاں غا اس ور یاہ سورتِ پاک نازل ہوئی (ابن جریر، ابن ہشام، ابن حمید) تے ابنِ عباسؓ توں اک روایت یاہ وی ہے جے یاہ سورت اس ویلے نازل ہوئی جسویلے مکہ غا سردار ولید بن مغیرہ، عاص بن وائل، اسود بن عبدالمطلب تے امیہ بن خلف نے نبی پاک ﷺ ناں یاہ پیش کش کی تھی جے اک سال تم مھاراں خداواں غی عبادت کر لیو اک سال ہم تھارا خدا غی عبادت کر لیاں غا (ابن جریر، ابن کثیر) اک روایت ماں یوہ ہے جے انھاں نے چھیکڑ کہیو جے اچھا چلو اگر تم مھارا سارا خدا نیہنہ منتا تاں کجھ اک موٹاں موٹاں ناں ہی من لیو ہم تمناں خدا غو نبی من لیاں غا (ابن جریر، ابن ابی حاتم) بس اس طرح غا کیئں واقعہ پیش آیا جن ور یاہ سورتِ پاک نازل ہوئی تے حضور ﷺ نے یاہ مشرکاں غا مجمع ماں پڑھ نے انھاں ناں سنائی جے اسرا غی گندی صلاح ور ہم راضی ہو جاں یوہ تے کدے ممکن ہی نیئں۔ یوہ پس منظر اتنی تفصیل نالں اس گلوں لکھیو گیو کیونجے اج دنیا دار کلمہ گو نا فرمان اِسے سورت ناں پڑھ نے وہی مطلب کڈن غی کوشش کریں جس غی تردید ماں یاہ سورت نازل ہوئی تھی۔ ﴿ فَمَا اَصۡبَرَ هُمۡ عَلَى النَّارِ ﴾

(۲) یعنی اج دن توڑی میں کدے انھاں بتاں بچوں کسے غی عبادت نیہنہ کی جھاں غی تم عبادت کریں نہ اج ہی ہوں انھاں بچوں کسے غی عبادت کرو جھاں غی تم عبادت کریں تے سن لیو! آئندہ وی کدے یوہ ممکن نیئں کہ جس راتم خدا نے نالں ترے سو سٹھ بت شریک کرنے بتاں غی عبادت کریں تے کدے کدائیں خدا غو ناں وی لے لیں۔ ہوں اس رانہ تھارا بتاں غی عبادت کروں غو تے نہ ہی نعوذ باللہ تھارے ہاروں خدا نے نالں شرک کروں غو۔ تے یوہ ہو وی کس راسکے اسلام غو تے کم ہی شرک ناں جڑوں مولّوں پٹّوں ہے!۔ تے اے کافرو! تم وی اپناں بتاں ناں چھوڑ نے، انھاں ناں باطل تے چُھوٹھا سمجھ نے، اک خدا غی عبادت نیہنہ کرتا نہ تم نے اج توڑی اسو کیو تے نہ اج کر رہیا ہیں تے نہ آئندہ تھارے تیں اسی کائے امید ہے جے تم شرک توں باز آجیں، جد توڑی تم مشرک ہیں یوہ کس را ہو سکے جے تم مھارا طریقہ نے مطابق ساراں بتاں ناں چُھوٹھا من نے بس اک واحد خدا غی عبادت کرن لگ پویں نہ تم مشرک ہونں نے باوجود ''موحد'' ہوسکیں تے نہ ہم توحید نے نالں نالں شرک کر سکاں، یہ دو کٹّی کٹّی رستا ہیں۔ جہڑا گھٹھا نیہنہ ہوسکتا۔

(۳) یعنی تمناں تھارو کفر مبارک ہم اپناں دین ناں نیہنہ چھوڑ سکتا تے تمناں تھارا عملاں غی پچھ وہے غی تے ہم ناں اپناں عملاں غو جواب دیہو ہے۔ حافظ ابن کثیرؒ فرماویں جے اس سورت ماں مخاطب تے رحمتِ عالم ﷺ ہیں ور یوہ حکم حضور ﷺ نے ذریعہ ساری امت واسطے عام ہے۔ واما قضية التكرار فقد جمعنا ما قاله ابن كثيرؒ والشاه ولى اللّٰه ان الاول يراد به الحال والثانى يراد به الا ستقبال وما الاولى الموصوله و''ما'' الثانية المصدرية واللّٰه اعلم با سرار كلامه

تفسیر سورت نصر

(۱) پہلی آیت ماں اللہ غی مدد غو ذکر ہے اسے ور سورت پاک غو ناں نصر ہے، حضرت ابنِ عباسؓ فرمانویں: سورت نصر قرآن کریم غی بالکل چھیکڑ غی سورت ہے، یعنی اس تیں بعد کائے مکمل سورت نیہنہ نازل ہوئی، ہاں کجھ آیت ضرور نازل ہوئی ہیں (مسلم، نسائی) تے حضرت ابنِ عمرؓ فرمانویں: یاہ سورت نبی پاک ﷺ غا آخری حج غا موقع ور منیٰ ماں نازل ہوئی تھی، اور اس توں بعد اتے ہی سورت مائدہ غی آیت ۳/ نازل ہوئی، تے اس توں بعد حضور ﷺ اس دُنیا ماں بس اسی تہاڑا ہی رہیا ہیں فرپڑ دو فرما گیا (ترمذی، بیہقی، ابنِ جریر) تے حضرت ابنِ عباسؓ ہی توں روایت ہے کہ اس سورت غا نازل ہونں ور رحمت عالم ﷺ نے فرمایو منّاں میرا وصال غی خبر دتی گئی ہے تے ہن میری رخصتی غو ویلو نیڑے ہی آ لگو ہے (مسند احمد) صحابۂ کرام وی اس سورت پاک ماں سید عالم ﷺ غا وصال ہی غی خبر سمجھیں تھا تیئں تے حضرت ابنِ عباسؓ، حضرت فاطمہؓ، حضرت علیؓ تے حضرت ابوبکرؓ اور حضرت عمرؓ تے ہور مچ سارا صحابۂ کرام یاہ سورت سنتاں ہی رونں لگ پیا تھا (ابنِ جریر) اس سورت پاک ماں رحمت عالم ﷺ ناں تے حضرت نے مھاوے ساری امت ناں یاہ تعلیم دتی جا رہی ہے جے جس کہڑی تمناں کائے بہت بڑی خوشی حاصل وہے یا اللہ تعالیٰ تھارا کولّوں اپناں دین غو کوئے کم لے لئے تاں تمناں خدا غو شکر، اس غی حمد تے تسبیح کرنی لوڑیئے، تے مچ استغفار کرنی چاہیئے۔

گہر غاں نے چھڑم غاڈرتوں اس ناں بکھ کر چھوڑیوات لاورثی غی حالت ماں اڈیس رگڑ رگڑ غے مرگیو فر چھڑم غاڈرتوں کوئے آدمی اس ناں دبن وی نیہنہ آیو بلکہ مزدوراں غے ذریعہ اس غی لاش تریہک غے کھات ماں سٹی گئی؛ جس ناں مٹی تے پتھراں نالن پہر چھوڑیو۔ (البدایہ والنہایہ) یاہ دنیا غی ذلالت ہوئی آخرت غو عذاب تے کنّی ہے۔

(۳) یوہ ابولہب غی ٹبری اُمّ جمیل غو حال ہے یعنی واہ وی اپناں گہر آلاں توں گہٹ نیہنہ ہے واہ اپناں سر ور کنڈا اٹھو ٹھو غے لیاوے وے تھی تے نبی پاک ﷺ تے صحابہ کرام غا رستہ ماں سٹے تھی ۔اس آیت غی حضرت ابنِ عباسؓ تے دوجا صحابہ کرامؓ نے ترے تفسیر بیان کیں ہیں (۱) یاہ جے یہ ہی ظاہری کنڈا اٹھونا مراد ہیں (۲) یاہ جے اس توں چغلی مارنی مراد ہیں کیونجے واہ نبی پاک ﷺ تے صحابہ کرامؓ غیں چغلیں مارتی پھرے وہے تھی تے چغلی مارن آلا ناں وی عربی ماں لکڑی ٹھونن آلو کہہ دیں (۳) یاہ جے واہ جسر ادنیا ماں اپناں گہر آلا غو اسلام غی دشمنی ماں اپرالو کرے تھی آخرت غا عذاب ماں وی واہ اس غے نالن نالن وہے غی تے ابولہب ناں ساڑن واسطے جہنم ماں لکڑیں ٹھوٹھو غے لیاوے غی (ابن کثیر) تے یہ ساری تفسیر اک وقت وی ہوسکیں یعنی جس را دنیا ماں لکڑیں چکے تے چغلی مارے تھی آخرت ماں وی اس ناں اسے را غو عذاب وہے غو۔

(۴) یعنی جسر ایاہ دنیا ماں لکڑیں لیان واسطے بٹّی وی رسی اپناں گاٹا ماں سٹ رکھے جہنم ماں وی اس غا گاٹا ماں چنگی بٹّی وی رسی وہے غی، تے حضرت سعید ابنِ مسیبؒ فرمانویں جے اس غا گاٹا ماں اک بڑو قیمتی ہار تھو یاہ اس در سینی کر کرغے لوکاں ناں کہہ وے تھی جے ہوں محمد (ﷺ) غی دشمنی ماں یوہ ہار بچن توں وی صرف نیہنہ کرسوں، اللہ تعالیٰ نے فرمایو اس ہار آلا گاٹا ماں قیامت غے تہاڑے لوھا غی بٹی وی رسی وہے غی (مظہری)

مَسَدٌ:- اکثر تے کھجور غی چنگی بٹی وی رسی ناں کیہنہ لیکن لوھا غی تاراں ناں آپس ماں ''تاء'' دے غے بٹیا وارسّہ ناں وی مَسَدٌ ہی کیہنہ **و ھذا قول ابن عباس و ابن زبیر و مجاھد (صاوی کما لین)** خدا غی قدرت دیکھو ایاں ابولہب تے اس غی ٹبری غو یوہ حال ہے! اُواں انھاں ہی غی لخت جگر حضرت دُرّہؓ ایمان قبول کرغے سخت تیں سخت مصیبت پچھلیں تے مدینہ منورہ ہجرت فرمائی حضور ﷺ انھاں نالن بچ شفقت فرمانویں ویں تھا تے ابولہب غا دو پوت فتح مکہ غا موقع ور زندہ موجود تھا و یہہ وی مسلمان ہو گیا۔ رضی اللہ عنہم۔

تفسیر سورت اخلاص

(۱) اس سورت غو ناں ''اخلاص'' ہے یعنی واہ سورت جس ماں خالص توحید ہی توحید غو بیان ہے عام طور ور سورتاں غا ناں ان غا کسے مشہور، یا پہلا لفظ ور ویں یعنی واہ سورت جسماں فلانوں لفظ ہے لیکن اس سورت غو ناں اس غا مضمون ور ہے یعنی واہ سورتِ پاک جسماں چھڑی توحید ہی توحید ہے ۔جمہور مفسرین غے نزدیک یاہ سورتِ پاک مکہ شریف ماں اسویلے نازل ہوئی جسویلے مشرکاں نے حضور ﷺ ناں یوہ سوال کیو جے تھا را خدا غو ''نسب ناموں'' کے ہے (ترمذی، حاکم) تے کجھ روایتاں ماں یوہ وی ہے جے انھاں نے یوہ سوال وی کیو تھو جے تھا رو خدا کا نہہ غو ہے۔ سونا غو چاندی غو یا ہور کیں غو تے اک روایت ماں یوہ ہے جے یوہ سوال مدینہ غا یہودیاں نے کیو تھو (قرطبی) ہو سکے دواں نے کنّی کنّی کیو وہے جس غا جواب ماں حضرت جبرائیلؑ وحی لے غے نازل ہو یا تے یاہ سورت پاک نازل ہو گئی، حدیث ماں اس سورت پاک غا مجمع ماں یاہ سورت تلاوت فرماغے فرمایو: یاہ سورت تیجا حصہ قرآن غے برابر ہے (مسلم) یعنی اس غی تلاوت غو اتنوں زیادہ ثواب ہے جے تیجا حصہ قرآن غے برابر ہے حافظ تقی الادین احمد ابنِ تیمیہؒ فرماویں جے ثواب توں علاوہ یاہ گل وی ہے جے قرآن پاک غا بڑا ترے مضمون- توحید، رسالت، آخرت- بچوں اس سورت ماں مختصر لفظاں ماں توحید غو بیان کما حقہ آ گیو ہے۔ انھاں نے اس سورت غی تفسیر ٹہائی سو صفحاں ور لکھی ہے۔

(۲) یعنی جہڑا لوک خدا تعالیٰ غو نسب ناموں پُچھیں ان جاہلاں ناں فرمادیو، جے اللہ تعالیٰ اک ہے اس غو کوئے شریک نیہنہ۔ سارا اس غا محتاج ہیں ور وہ کسے غو محتاج نیہنہ وہ ہر عیب توں پاک ہے۔

(۳) نہ اس غی کوئے اولاد ہے نہ وہ کسے غی اولاد ہے جے اس غا ماں باپ ویں۔ نعوذ باللہ- عیسائی حضرت عیسیٰؑ ناں اللہ تعالیٰ غو پوت کیہنہ یہودی حضرت عزیرؑ ناں اللہ تعالیٰ غو بچو سمجھیں تے مکہ غا مشرک فرشتاں ناں اللہ تعالیٰ غیں تہیں (بیٹکیں) کیہنہ تھا ان سب واسطے فرمایو: جے یہ چھوٹھا ہیں، خدا ور بہتان لاویں، اس غی کوئے اولاد نیہنہ نہ اس غو کوئے مائی باپ ہے۔

(۴) یعنی اولاد تے ماں باپ تے اپنی جوڑ غا ویں جدا اس غی برابر تے جوڑ غو کوئے ہے ہی نیہنہ، اس غیں صفت کسے دو جا ماں ہو ہی نیہنہ سکتیں فر اس غی اولاد یا ماں باپ کس را ہو سکیں!۔

تفسیر سورت فلق

(۱) پہلی آیت غو لفظ الفلق سورت غو ناں ہے یاہ سورت تے اس توں اگلی ''ناس'' مدینہ منورہ ماں گہٹھی نازل ہوئی ہیں اسے وجہ توں دواں غو مضمون وی رلتو ملتو ہے بخاری تے مسلم بلکہ حدیث غی تمام کتاباں ماں ان دواں سورتاں غو شانِ نزول یوہ بیان ہو یو ہے، جے خیبر تے مدینہ غا یہودیاں نے رل غے مدینہ پاک غا اک مشہور جادوگر منافق لبید بن اعصم کو نوں حضور ﷺ ور جادو کرایو، جنال حضرت ﷺ ناں جسم مبارک ماں درد محسوس ہون لگو۔ اللہ تعالیٰ نے اپناں حبیب ﷺ ناں وحی غے ذریعہ اس توں اگاہ کیو جے تھارے ور یہودیاں غا حلیف (یعنی حمایتی) لبید بن اعصم نے جادو کیو ہے جہڑو اس نے ''ذروان'' ناں غا فلاناں کھوہ ماں اک پتھر ہیٹھ دیبوڈو ہے۔ نبی پاک ﷺ نے صحابہ کرامؓ غی اک جماعت پہچ غے وہ جادو منگوایو، جہڑو حضور ﷺ غا کنگا تے موئے مقدس ور کیو گیو تھو اس ماں اک تار تھی جسماں یاراں گٹھ تھیں۔ اس موقع ور یہ دوئے سورت نازل ہوئیں ان غی یاراں آیت ہیں، رحمتِ عالم ﷺ اک اک آیت پڑھتا جیں تھا تے اک اک گٹھ کھولتا جیں تھا ات توڑی جے جسویلے ویہہ ساریں گٹھ کھل گئیں تے آپؐ ناں اس را لگو جے مہارے اپروں اک پہاڑ لہہ گیو ہے۔ ان دواں سورتاں ماں اللہ تعالیٰ نے اپناں حبیب ﷺ ناں تے حضور ﷺ غے ذریعہ ساری امت ناں یاہ تعلیم دتی ہے جے دنیا غی ''ہر اس چیز توں جہڑی تکلیف دے سکے یا دنیا تے آخرت ماں تکلیف غو ذریعو بن سکے'' اللہ تعالیٰ کو نوں پناہ منگو! تے کسے کو نوں پناہ منگن غو مطلب وہے اس غی حفاظت ماں چلیا جاؤ جس را دنیا ماں کوئے کسے ملک غو ستایو وڈو ہے وہ دوجا ملک کو نوں پناہ منگ لئے، جے تم مناں اپنی حفاظت ماں لے لیو فر جہڑو ملک اس ناں پناہ دیئے وہ اس غی پوری پوری حفاظت کرے اس را مطلب یوہ ہو یو جے انھاں سورتاں ناں پڑھن آلو اللہ تعالیٰ اگے درخواست کرے جے ربّا! توں مناں اپنی حفاظت تے پناہ ماں لے لئے تانجے ہوں ہر ایکن ''شر'' یعنی تکلیف دین آلی یا تکلیف غو باعث بنن آلی چیز توں بچ جاؤں! تے جہڑو اللہ تعالیٰ غی حفاظت ماں چلیو گیو اس ناں ہُن ڈروی کا نہہ غو ہے۔ انھاں سورتاں غی احادیث ماں بڑی فضلیت آئی ہے، نبی پاک ﷺ فرماویں جے یہ اس را غیں آیت ہیں جے ان غی مثال نیہنہ (مسلم) حضور ﷺ تکلیف ماں یہ سورت پڑھ غے مبارک ہتھاں ور دم کرغے بدن پاک ور پھیر لیں تھا (موطا امام مالکؒ) تے آپ ﷺ نے فرمایو: ان سورتاں ناں تے نالے سورت اخلاص ناں سویرے شام پڑھیا کرو (ترمذی، ابوداؤد، نسائی)

(۲) یعنی اے نبی پاک تم اس را دعا کرو جے ہوں اس مالک غی حفاظت ماں آ گیو جہڑو ساری کائنات غو رب ہے، وہ ہی سویرے شام غو وی رب ہے جہڑو رات غی اندھیریاں بچوں سویرے غی لوء کڈے، تے میں ہر چیز غا ''شر'' یعنی تکلیف دین آلی ہر چیز کو نوں بچن واسطے اللہ تعالیٰ غی پناہ پنڑ لی ہے جہڑی چیز وی خدا نے پیدا فرمائی۔ تے واہ کوئے ''شر'' تکلیف پہچا سکے۔ اس ماں جیا جون غی ہر اک چیز آ گئی فرا گے خاصطور ور ترے چیزاں غو ناں لے غے ان توں خدا غی پناہ منگی گئی ہے

(۱) اندھیری توں (۲) جادو کرن آلاں تے کرن آلیاں توں (۳) ساڑو کرن آلاں توں۔ م